



# I. INTERNATIONAL IĞDIR CONGRESS ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES NOVEMBER 6-8, 2018

## CONGRESS BOOK OF FULL TEXTS

Edited by  
**DR. CAVİT POLAT**  
**DR. NESRİN GÜLLÜDAĞ**

İksad INTERNATIONAL Publishing House  
Isbn - 978-605-7510-82-2

**VOL-II**

# THE BOOK OF FULL TEXTS



## 1. INTERNATIONAL İĞDIR CONGRESS ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES NOVEMBER 6-7, 2018 İĞDIR, TURKEY

### Editors

**Dr. Cavit POLAT**  
**Dr. Nesrin GÜLLÜDAĞ**

### İKSAD PUBLISHING HOUSE®

Institute of Economic Development and Social Researches Publications®  
(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)  
TURKEY

TR: +90 342 606 06 75 USA: +1 631 685 0 853  
E mail: info@iksad.com

[www.iksad.org.tr](http://www.iksad.org.tr)

All rights of this book belong to İKSAD Publishing House  
Authors are responsible both ethically and juridically  
İksad Publications - 2018©  
Issued: 05.12.2018  
ISBN- 978-605-7510-82-2

## DÖRT TEMEL ERDEM BAĞLAMINDA GAZZÂLÎ'NİN İNSAN VE AHLÂK ANLAYIŞI

**Dr. Öğr. Üyesi Habib ŞENER**

Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, habibsener@gmail.com

### ÖZET

Gazzâlî'ye göre, yeryüzündeki en değerli varlık olan insan, gözle idrak edilen bedenden ve basîret ile idrak edilen nefis ve ruhtan yaratılmıştır. Bu durum, insanın zâhirî ve bâtinî olmak iki üzere yönünün bulunduğunu ortaya koymaktadır. “Halk” ve “hulk” kavramlarının analizinden yola çıkan Gazzâlî, halk kavramı ile insanın zâhirî sûretinin, hulk kavramı ile de bâtinî sûretinin kastedildiğini ifade etmektedir. İnsanın hem zâhirî hem de bâtinî yönünün bir şekli ve sûreti vardır. Bunlar da güzel veya çirkin diye nitelendirilir. Bir kişinin halkı ve hulku güzel denildiğinde kastedilen şey onun hem zâhirinin hem de bâtininin güzel olduğudur. Basîretle algılanan nefsin, gözle algılanan bedenden daha önemli olduğunu söyleyen Gazzâlî'ye göre, ahlâk, nefsin keyfiyetinden ve insanın bâtinî sûretinden ibarettir. İnsanın zâhirî sûretinin güzelliği için bütün organlarının aynı oranda güzel olması gerektiği gibi ahlâkın mükemmel bir hale gelmesi için de bätündeki ilim, gazap, şehvet ve adalet güçlerinin dengeli ve uyumlu olması gerekir. Buna göre, güzel ahlâkın aslı olan erdemler; hikmet, şecaat, iffet ve adalettir. Diğerleri ise bunların dallarıdır. Dört erdemde itidal halinin mükemmelliğine ulaşan sadece Hz. Peygamber'dir. Gazzâlî, zâhirî yaratılışı değiştirmenin mümkün olmadığı gibi bâtinî yaratılışın da değiştirilemeyeceğini öne sürenlere karşı çıkarak riyâzet ve mücâhede yoluyla ahlâkın değiştirilebileceğini kabul etmektedir. Ahlâkın değişmeyeceğini iddia edenlerin yanıldıkları noktalardan birisi de, onların şehvet ve öfke gibi insanın aslî yaratılışından kaynaklanan özelliklerin bütünüyle ortadan kaldırılması gerektiğine dair görüşleridir. Bu bildiride, dört temel ahlâkî erdem bağlamında Gazzâlî'nin, insan ve ahlâk hakkındaki görüşleri incelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Gazzâlî, İnsan, Ahlâk, Hulk, Halk, Zâhir, Bâtın, Erdem.

## GİRİŞ

İnsan, “aklı olan canlı varlık”, “çevresini değiştirebilen, dünyaya ve evrene açık olan, konuşan ve yaratıcı düşünme yeteneği olan, deney dünyasını aşabilen, kendinin ve evrenin bilincine varmış olan, eylemlerinden sorumlu olan varlık” olarak tanımlanmaktadır.<sup>1</sup> Ahlâk ise “belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen töreye uygun davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamı,”<sup>2</sup> “insanların kendisine göre yaşadıkları bir ilkeler topluluğu, kurallar toplamı”<sup>3</sup> gibi anlamlara sahiptir. “Ahlâkî olanın özünü ve temellerini araştıran bilim, insanın kişisel ve toplumsal yaşamındaki ahlâkî davranışları ile ilgili sorunları inceleyen”;<sup>4</sup> “iyinin ne olduğunu, insanın neyi yapabileceğini soruşturan felsefe”;<sup>5</sup> “insan ilişkilerinde iyi ile kötü, doğru ile yanlış, sorumluluk ile sorumsuzluk nitelendirmelerinin geçerlik ölçütlerini belirlemeye, yerleşik davranış kurallarını irdelemeye yönelik kavramsal çözümlenme”<sup>6</sup> ye de ahlâk felsefesi denilir.

Ahlâk literatüründeki en temel kavramlardan olan erdem, “ahlâkî yetkinlik, iyiye yöneliş ve kötüden kaçışın getirdiği ruhsal sağlamlık, düşüncede ve davranışta iyi niteliklerin bir araya gelmesiyle belirgin bir ahlâkî olgunluk durumu”dur.<sup>7</sup> Fazilet/erdem kelimesinin ahlâkî erdemleri ifade eden bir terim olarak kullanılması felsefî kültürle birlikte başlamıştır. İslâm düşüncesinde ilk İslâm filozofu Kindî, Platon’dan beri devam eden anlayışa uygun olarak ruha (nefis) ait dört temel faziletten/erdemden; Aristoteles’in ahlâkî görüşlerinden hareketle bu temel faziletlerden her birinin fazlalık ve eksiklik şeklindeki iki aşırı ucun ortası olduğundan söz etmiştir.<sup>8</sup> İslâm filozofları ahlâkî erdemlerde Yunan filozoflarından istifade etmelerine rağmen onları aynı şekilde tekrar etmemişlerdir. İslâm filozoflarının ahlâkî erdemlerde orijinal sayılacak katkıları olmuştur.<sup>9</sup> Bu filozoflardan birisi de Gazzâlî’dir. Bu bildiride dört temel erdem bağlamında Gazzâlî’nin insan ve ahlâk anlayışı değerlendirilecektir.

<sup>1</sup> Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 98.

<sup>2</sup> Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 13.

<sup>3</sup> Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara 2011, s. 132.

<sup>4</sup> Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 68.

<sup>5</sup> Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 6.

<sup>6</sup> Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yayıncılık, Ankara 2004, s. 9.

<sup>7</sup> Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, Bulut Yayınları, İstanbul 2004, s. 194.

<sup>8</sup> Mustafa Çağrıncı, “Fazilet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, 12/269.

<sup>9</sup> Mehmet Aydın, “Ahlâk”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, 2/11.

## GAZZÂLÎ'DE İNSAN VE AHLÂK

Gazzâlî'ye göre, en değerli varlık insandır. İnsandaki en şerefli bileşen (cüz) de kalp/ruhtur. İnsan ruh ve beden olmak üzere iki asıldan meydana gelmiştir.<sup>10</sup> Allah, insanı cisim ve nefis/ruh olmak üzere iki farklı şeyden yaratmıştır. Cisim; karanlık, yoğun, oluş ve bozuluşa tabi, organik ve kimyasal bileşimlerden oluşan, varlığının devamını haricî faktörler olmaksızın sağlayamayan birleşik bir yapıdır. Ruh ise nurlandıran/nurlu, idrak eden, özne, hareket ettiren, etkili, cisim ve organları tamamlayan tek bir cevherdir.<sup>11</sup> Dolayısıyla insanın zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki yönü vardır. İnsanın zâhirî yönü gözle görülebilen bedenidir. Onun bâtinî yönü ise nefsi, ruhu veya kalbidir.<sup>12</sup>

Gazzâlî, insan kalbinin fizikî gözle görülen ve kalp gözüyle görülen olmak üzere iki çeşit gücü olduğunu ifade etmektedir. Kalbin gözle görülen güçleri; el, ayak, göz, kulak, dil ve diğer zâhirî organlardır. Bu organların tümü kalbin emrinde ve hizmetindedir. Bu organlarda tasarrufta bulunan ve onları yönlendiren kalptir. Zaten bu organların yaratılış itibarıyla kalbe karşı gelmeleri mümkün değildir.<sup>13</sup>

İnsanın bu dünya hayatında yaşamını sürdürmesi ve âhiret hayatı için yapması gereken şeyleri yapması beden vasıtasıyla olduğuna göre kalp, ait olduğu bedenini korumalıdır. Bu ise beden için gerekli gıdaların alınmasıyla ve zararlı olan şeylerin bedenden uzaklaştırılmasıyla mümkündür. Beden için gerekli olan gıdayı alabilmesi için kalbin iki farklı güce ihtiyacı vardır: Birincisi, bâtinî güç olan nefsanî arzudur (şehvet). İkincisi ise zâhirî güç olan el, ayak vb. organlardan oluşur. Bundan dolayı kalbin muhtaç olduğu nefsanî arzuları (şehvât) kalpte, bu gücün isteklerini yerine getirecek organlar ise bedende yaratılmıştır.<sup>14</sup>

Kalbin kendini tehlikelere karşı koruması için bâtin ve zâhir olmak üzere iki ayrı güce daha ihtiyacı vardır. Bâtinî ordu gazaptır (öfke) ve bu sayede insan tehlikeli şeylerden korunur. Zâhir olan ise gazabın gereğini yerine getiren el ve ayak gibi araçlardır. Kısaca ifade edilecek olursa insanda “ilim”, “öfke” (gazap), “arzu” (şehvet) ve bu üç güç arasında “adalet” gücü

<sup>10</sup> İmam-ı Gazzâlî, *Marifetullah*, çev. Vanlı Mustafa Efendi/Osman Yolcuoğlu, Ehil Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 50, 111; Gazzâlî'nin; ruh, ruhun varlığı, ruhun mahiyeti, ruhun çeşitleri ve güçleri, ruh-beden ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Ruhattin Yazoğlu, *Ruh, Ölüm ve Ötesi -Gazzâlî Üzerine Bir Araştırma-*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, ss. 39-74).

<sup>11</sup> İmam Gazzâlî, *Tevhîd ve Ledün Risâleleri*, çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, Furkan Basın Yayın, İstanbul 1995, s. 73.

<sup>12</sup> İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, Ataç Yayınları, İstanbul 2017, s. 28.

<sup>13</sup> Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-İmam el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005, s. 879.

\* *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn, İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (Huzur Yayınevi, İstanbul 1998) adıyla Sıtkı Gülle tarafından ve *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (Bedir Yayınevi, İstanbul 2002) adıyla Ahmed Serdaroğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Araştırmamızda bu iki çeviriden eserin Arapça orijinaliyle karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

<sup>14</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 880.

olmak üzere dört güç vardır. Öfke ve şehvet gücü insanın yaşamını korumasını ve sürdürmesini sağlarken, ilim özelliği sayesinde insan hem dünya hem de âhîret ile ilgili işleri ve aklî gerçekleri bilir. Adalet gücü ise bu üç güç arasında dengeyi sağlamaya yöneliktir.<sup>15</sup>

Gazzâlî'ye göre, dört unsurdan ikisi öfke ve şehvet hayvanlarda da vardır. Dolayısıyla hayvanları harekete geçiren etkenler sadece şehvet ve öfkedir. Hayvanların hareketlerindeki noksanlığın nedeni de şehvet ve öfkenin gereklerine yönelik olmasından dolayıdır. Hayvanların akli olmadığı için onların şehvet ve öfkenin gereklerine muhalif işler yapmaları mümkün değildir.<sup>16</sup> İnsanın çocukluk döneminde varlığına hâkim olan unsurlar da şehvet ve öfkedir. İnsan olgunlaştıkça, aklî melekelerini kazandıkça bu durum değişecek, şehvet ve öfke gücünün etkisi azalacaktır.<sup>17</sup> İnsan akla sahip olduğu için hayvanlardan üstündür. İnsan akıl yeteneği ve ilim elde etme özelliğiyle hayvanlardan ayrılır. Allah, insanda ilimler yaratırken, hayvanlarda yaratmaz. İnsan kalbi ilim ve irade özelliği sayesinde diğer canlılardan ayrılmaktadır.<sup>18</sup>

Gazzâlî, “halk” ve “hulk” kavramlarını açıklarken bunları insanın zâhirî ve bâtinî yönü ile ilişkilendirmektedir. Bir kişinin halkı ve hulku güzel denildiğinde kastedilen şey onun bâtinînin ve zâhirînin güzel olduğudur. Halk kavramı ile zâhirî sûret, hulk kavramı ile bâtinî sûret kastedilir. Çünkü insan gözle idrak edilen bedenden ve basîret ile idrak edilen nefis ve ruhtan meydana gelmiştir. Her birinin bir şekil ve sûreti vardır. Bunlar da güzel veya çirkindir. Basîretle algılanan nefis gözle algılanan bedenden daha önemlidir. Bundan dolayı Allah, Kur’ân-ı Kerîm’de de belirtildiği gibi,<sup>19</sup> ruhu kendisine nispet etmiştir.<sup>20</sup>

Gazzâlî'ye göre, ahlâk, nefsin keyfiyetinden ve insanın bâtinî sûretinden ibarettir. Zâhirî sûretin güzelliği için sadece göz, ağız, yanak ve burun gibi organların güzelliği yeterli olmayıp, bütün organların aynı oranda güzel olması gerektiği gibi güzel ahlâkın mükemmel bir hale gelmesi için de bâtındaki dört unsurun kusursuz olması gerekir. Bu dört unsur dengeli ve uyumlu olursa güzel ahlâk ortaya çıkar. Bütün güzel huylar bu dört temel dengeli (itidal) olması durumundan meydana gelir.<sup>21</sup> Gazzâlî, güzel ahlâkı ilim, öfke (gazap), arzu (şehvet) ve adalet gücünün dengeli ve uyumlu olmasına bağlamaktadır. Bu dört unsur dengeli ve uyumlu

<sup>15</sup> Gazzâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’ d-Dîn*, s. 880, 882, 935.

<sup>16</sup> İmam-ı Gazzâlî, *Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, çev. M. Ferhat, Ferhat Yayınları, İstanbul 2005, ss. 45-46.

<sup>17</sup> Gazzâlî, *Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 46.

<sup>18</sup> Gazzâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’ d-Dîn*, ss. 100-101, 884.

<sup>19</sup> Hani rabbın meleklere demişti ki: ‘Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Ona tam şeklini verip ruhumdan da üflediğim vakit hemen onun için secdeye kapanın.’” Sâd, 38/71.

<sup>20</sup> Gazzâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’ d-Dîn*, s. 934; İmâm-ı Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, çev. Akif Nuri Karcıoğlu, Sinan Yayınları, İstanbul 1996, ss. 50-51.

<sup>21</sup> Gazzâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’ d-Dîn*, s. 935, 936.

olduğu zaman hikmet, şecaat, iffet ve adalet olmak üzere dört temel erdem ortaya çıkmaktadır.

İlim gücünün güzelliği ve uygunluğu, sözlerde doğru ile yalanı; itikadî konularda hak ile batılı; fiillerde ise güzel ile çirkini kolay bir şekilde ayırt edilebilecek bir duruma gelmesidir. Bu güç uygun/dengeli olduğu zaman kendisinden hikmet ortaya çıkar. Hikmet, bütün iradeli fiillerde doğru ile yanlış idrak eden nefsin bir halidir. Kötü amaçlar doğrultusunda kullanılan ilmin/hikmetin ifradına habs (kötülük, şerlilik) ve cerbeze (aldatıcılık, kurnazlık); tefridine ise beleh (aptallık) denir. Bu ikisinin ortasına ise hikmet adı verilir.<sup>22</sup>

Öfke (gazap) gücünün güzelliği, onun ortaya çıkmasının ve kaybolmasının hikmete uygun olmasındadır. Öfke gücünün güzelliği ve itidali şecaattir. Şecaat öfke gücünün atılganlık ve çekingenlik hallerinde akla boyun eğmesidir. Şecaat huyundan cömertlik, cesaret, yiğitlik, nefsi mağlup etmek, tahammül, hilm, kararlılık, öfkesine hâkim olma, ağırbaşlılık, dostça davranmak ve benzeri şeyler ortaya çıkar. Şecaat övülen ahlâktır. Öfke gücü itidal halinden aşırılığa yönelirse saldırganlık (tehevvür); zayıflığa ve noksanlığa yönelirse korkaklık (cübñ) ve zayıflık (havvâr) diye isimlendirilir.<sup>23</sup>

Şehvet gücü hikmetin, akıl ve dinin emirleri doğrultusunda kullanılmalıdır. Bu güç akıl ve dinin emirleri doğrultusunda kullanıldığı takdirde şehvet gücünün itidal hali olan iffet ortaya çıkar. İffet, şehvet gücünün akıl ve din disipliniyle eğitilmesi demektir. İffet huyundan cömertlik, hayâ, sabır, müsamaha, kanaat, vera', letâfet (yumuşaklık), yardım, zerâfet (incelik) ve tokgözlülük ortaya çıkar. İffetin ifrat veya tefrit halinde ise, hırs, açgözlülük, hayâsızlık, sinsilik, çıkarıcılık, cimrilik, riya, rezillik, edepsizlik, faydasız işlerle meşgul olmak, yaltaklanma, haset, alaycılık, zengin kişilerin yanında kendini küçük görme, fakirleri hor görme ve benzeri kötülükler ortaya çıkar. Şehvet gücü itidal halinden aşırılığa yönelirse hırs (şereh); zayıflığa ve noksanlığa yönelirse donukluk (cümûd) diye isimlendirilir. Övülen itidal halidir ve erdem olarak değerlendirilen nitelikler de bunlardır. İki aşırı uç yerilmiştir ve rezîlet olarak nitelendirilmiştir.<sup>24</sup>

Adalet gücünün güzelliği ise şehvet ve öfkeyi dinin emirleri altında düzene koymasındadır. Adalet öfke ve şehveti yöneten ve bu ikisini hikmetin gereklerini yapmaya teşvik eden ve onları rahatlık ve daralma anlarında hikmete göre kontrol eden nefsin bir hali ve gücüdür.

<sup>22</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, ss. 935-936.

<sup>23</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, ss. 935-936.

<sup>24</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, ss. 935-936.

Erdemler içerisinde adaletin aşırı uçları yoktur. Çünkü adalet ortadan kalktığı zaman onun aşırı ve eksik yönleri de kalmaz. Adaletin sadece zıttı vardır o da zulümdür.<sup>25</sup>

Gazzâlî'ye göre, kendisinde dört özelliğin yani hikmet, şecaat, iffet ve adalet erdemlerinin bulunduğu insan mutlaka güzel ahlâklıdır. Dolayısıyla güzel ahlâkın aslı bu dört erdemdir. Diğerleri bunların dallarıdır. Dört erdemde itidal halinin mükemmelliğine ulaşan sadece Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'den sonra diğer insanların erdemlere yakınlık ve uzaklıklarına göre dereceleri farklıdır. Bu huylarda Hz. Peygamber'e yakın olanlar, yakınlık derecelerine göre Allah'a yakın olurlar. Bazen de insanlarda bu özelliklerden sadece bir kısmı dengeli olarak bulunabilir. Onlar da kendilerinde bulunan özelliğe göre güzel ahlâklı olarak nitelendirilir. Ahlâkta istenilen şeyin itidal derecesi olduğunu belirten Gazzâlî, bunu Kur'an-ı Kerîm'e dayandırmaktadır. Örneğin, cömertlik dinî açıdan övülen bir huydur ve savurganlık ile cimrilik arasında yer alır. Kur'an-ı Kerîm'de cömertlik övülmüş,<sup>26</sup> cimrilik ve savurganlık ise yerilmiştir.<sup>27</sup> Kur'an-ı Kerîm'de, ayrıca yemek yeme arzusunda oburluk ve donukluk arasındaki itidal derecesi<sup>28</sup> vurgulanmıştır.<sup>29</sup>

Gazzâlî, Hz. Peygamber'in itidal derecesini tavsiye etmesinin bir sırrı ve hakikati olduğunu ifade etmektedir. Çünkü mutluluk kalbin dünya engellerinden kurtulmasına bağlıdır. Kur'an-ı Kerîm'de de kurtuluş kalp temizliğine bağlanmıştır.<sup>30</sup> Cimrilik ve savurganlık dünya engellerine örnek olarak verilebilir. Kalbin esenlik içerisinde olması için insanın iki aşırı huydan kurtulması gerekir. Yani insan ne mala yönelmeli ne malını harcamaya ne de elinde tutmaya hırslı olmalıdır. Malı elinde tutmaya çalışan kişinin kalbi cimriliğe, malı harcamaya çalışan kişinin kalbi de savurganlığa alışır. Kalbin mükemmelliği bu iki nitelikten bütünüyle arındırılmasındadır. Cömertlik, cimrilik ile savurganlık; şecaat, korkaklık ile saldırganlık; iffet, açgözlülük ve hırs ile donukluk arasındaki bir haldir. Diğer huyların değerlendirilmesi de bu şekilde yapılır.<sup>31</sup> Gazzâlî, ahlâkta istenilen şeyin itidal derecesi olduğunu açıkladıktan sonra ahlâkın değişip değişmeyeceğine dair görüşleri ele almaktadır.

Gazzâlî, riyâzet, mücâhede, nefsi arındırma ve ahlâkı düzeltme kendilerine ağır geldiği ve kendi noksanlıklarını görmedikleri için bazı insanların ahlâkın değişmeyeceğini iddia

<sup>25</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 935.

<sup>26</sup> "Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur." Furkân, 25/67.

<sup>27</sup> "Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!" İsrâ, 17/29.

<sup>28</sup> "Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez." A'râf, 7/31.

<sup>29</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, ss. 935-936, 939; Gazâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 67-68

<sup>30</sup> "İnsanların diriltileceği gün ve Allah'a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün beni mahcup etme!" Şuarâ, 26/87-89.

<sup>31</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 939.

ettiklerini ifade etmektedir. Onlar ayrıca ahlâkın değişmeyeceğine dair iki delil öne sürmüşlerdir. Birinci delilleri şöyledir: İnsanın bedeni (halkı) zâhirî sûreti, ahlâkı (hulku) ise bâtinî sûretidir. Zâhirî yaratılışı değiştirmek mümkün değildir. Örneğin, kısa boylu bir kişi kendini uzun boylu, uzun boylu bir kişi de kendini kısa boylu yapamaz. Çirkin birisi de şeklini güzelleştiremez. İşte bunun gibi bâtinî çirkinlik de değiştirilemez.<sup>32</sup>

Ahlâkın değişmeyeceğini iddia edenlerin ikinci delilleri ise şudur: Güzel ahlâk şehvet ve öfkeyi engellemekle mümkündür. Oysa uzun mücâhedeler şehvet ve öfkenin mizaçtan kaynaklandığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bunların insandan ayrılması söz konusu değildir. Bununla uğraşmak zaman kaybıdır. Çünkü istenilen şey kalbin dünya hayatının hazları ile bağlantısını kesmektir. Böyle bir şeyin yapılması ise imkânsızdır.<sup>33</sup> Gazzâlî, ahlâkın değişmeyeceğine dair öne sürülen iki delilin geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Gazzâlî'ye göre, eğer huylar (ahlâk) değişikliğe uygun olmasaydı öğütler ve eğitim geçersiz kalırdı. Ayrıca Hz. Peygamber, “ahlâkınızı güzelleştirin” şeklinde bir tavsiyede bulunmazdı. Hayvanların bile huylarını değiştirmek mümkün iken insanın ahlâkının değişmeyeceğini söylemek yanlıştır. Örneğin, yabanî bir hayvan olan doğan evcilleştirilebilir; köpek av için eğitilebilir ve at dik başlılıktan uysal bir hale getirilebilir. Bunların tümü huyların değişimini açıkça göstermektedir.<sup>34</sup>

Varlığı eksiksiz (kâmil) ve noksan olanlar şeklinde iki kısma ayıran Gazzâlî, buradan hareketle ahlâkın değişebileceğini somutlaştırmaya çalışmaktadır. Ona göre, varlığı eksiksiz olanlar; gök ve yıldızlar, bedenin iç ve dış organları ve diğer hayvanlardır. Bunların aslında ve ayrıntılarında insanın müdahalesi ve iradesi yoktur. Varlığı noksan olanlar ise bazı şartların bulunması şartıyla mükemmellik derecesine çıkabilirler. Noksan yaratılıştaki yaratılan varlıklardan bazıları da insanın iradesine bağlanmıştır. Örneğin, bir hurma çekirdeği uygun şartlarda yetiştirildiği zaman hurma ağacı olacaktır. Ancak ne yapılırsa yapılsın bir hurma çekirdeğinden elma elde edilemez. Hurma çekirdeği örneğinde olduğu gibi öfke ve şehvet huyları da bazı etkileri kabul eder bazıları da kabul etmez. İnsan hiçbir iz kalmayacak şekilde öfke ve şehveti engellemek ve ortadan kaldırmak istese de buna güç yetiremez. Onlar ancak riyâzet ve mücâhede yoluyla kontrol altına alabilir. Zaten insandan istenen budur.<sup>35</sup>

Gazzâlî'ye göre, insanlar yaratılış itibarıyla farklılık arz etmektedir. Bundan dolayı bazılarında huyların değişimi hızlı gerçekleşirken bazılarında değişim yavaştır. Bunun da iki

<sup>32</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 937; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 62.

<sup>33</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 937.

<sup>34</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 937; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 62-63.

<sup>35</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, ss. 937-938.

nedeni vardır: Birincisi, yaratılışın aslında bulunan eğilimlerin gücü ve bunların varlığını sürdürmesidir. Örneğin, şehvet, öfke ve büyüklenme her insanda mevcuttur. Bunların içinde değişimi en zor olanı şehvet gücüdür. Çünkü ilk önce var olan güç odur. Çocuk başlangıçta şehvet (arzulamak, istemek) duygusu ile yaratılmıştır. Çocukta yedi yaşından sonra öfke gücü ve sonrasında ise temyiz gücü ortaya çıkar. İkincisi ise insanın bir huyun güzel ve hoş olduğuna inanması ve onun gerektirdiği eylemleri çokça yapması sonucunda o huyun kendisinde güçlenmesidir. Gazzâlî, ikinci açıdan insanları dört grupta ele almaktadır.<sup>36</sup>

Birinci grupta, hak ile bâtilin ve güzel ile çirkinin ayrımını yapamayan, yaratıldığı şekilde bütün inançlardan soyutlanmış halde bulunan, hazların peşinden gitmemiş, nefsanî arzuları tamamlanmamış kişiler yer almaktadır. Bunlar tedaviye hızlı bir şekilde cevap verirler. Bunların bir eğiticiye, yol göstericiye ve kendilerini mücâhedeye yönlendirecek birine ihtiyaçları vardır. Böylece onların ahlâkî kısa bir zamanda güzelleşir.<sup>37</sup>

İkinci grupta yer alanlar, çirkinin çirkin olduğunu bildikleri halde salih amelleri alışkanlık haline getirmemiş, kötü amelleri kendilerine güzel görünen, nefsanî arzuları (şehvet) kendilerini kapladığı için doğru bir bakış açısına sahip olmayan ancak amellerdeki kusurlarını da bilen kişilerdir. Bunların tedavi edilmeleri birinci gruba göre zordur. Öncelikle onların nefislerinde kökleşen şeylerin çıkarılması gerekir. Çünkü ahlâkî kötülükler alışkanlık haline gelmiştir. Daha sonra nefislerine kurtuluşları için gerekli olan sıfatlar yerleştirilmelidir. Bunlar genelde eğitime elverişli konumda oldukları için ciddi bir eğitim sonucunda düzelebilirler.<sup>38</sup>

Üçüncü grupta, çirkin huyların yerine getirilmesi gereken güzel görev olduğuna inanan, bunları hakikat ve güzel gören ve bu şekilde eğitilen insanlar yer alır. Çok az bir bölümü hariç olmak üzere sapkınlıkları kat kat arttığı için onların tedavi edilmeleri ve davranışlarının düzeltilmesi neredeyse imkânsızdır.<sup>39</sup>

Dördüncü grupta ise dünyaya geldiği andan itibaren bozuk düşünceler doğrultusunda yetiştirilmiş ve bunları yaparak eğitilmiş, fazileti kötülüklerin çokluğunda ve insanlara zarar vermede gören, yaptıklarıyla övünen ve bütün bu kötülüklerin kendi değerini artırdığını zanneden kişiler yer alır. Düzeltmesi en zor olan grup budur. Birinci gruptakiler, cahil; ikinci gruptakiler, cahil ve sapıtılmış (dâlle); üçüncü gruptakiler, cahil, sapıtılmış ve günahkâr (fâsık); dördüncü gruptakiler ise cahil, sapıtılmış, günahkâr ve kötü niyetlidir (şerîr).<sup>40</sup>

<sup>36</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 938; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 64.

<sup>37</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 938; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 64.

<sup>38</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 938; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 64-65.

<sup>39</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 938; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 65.

<sup>40</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 938; Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 65.

Gazzâlî, ahlâkın değişmeyeceğini iddia edenlerin ikinci deliline yani onların, insanın hayatta olduğu sürece şehvet, öfke, dünya sevgisi ve buna benzer huylardan kurtulamayacağına dair görüşlerine de karşı çıkmaktadır. Ona göre, bu bir yanılmadır ve bu grubun başına gelmiştir. Onlar mücâhedenin amacının bu sıfatları bütünüyle ortadan kaldırmak ve yok etmek olduğunu zannetmişlerdir. Oysa şehvet (nefsanî arzu) bir fayda için yaratılmıştır ve insanın yaratılışında gereklidir. Eğer insanın yemek yeme arzusu olmasaydı insan ölürdü; cinsel arzuları olmasaydı insan nesli sona ererdi; öfke gücü hiç olmasaydı insan kendisine zarar verecek şeyleri uzaklaştırılmaz ve yok olurdu. Şehvetin (nefsanî arzular) aslı durduğu sürece insanı şehvete ulaştıracak mal sevgisi de kesinlikle devam eder ve bu durum insanın servetini korumasını sağlar. Amaç bunları bütünüyle yok etmek değildir. İstenilen şey nefsanî arzuları ifrat ve tefritten kurtarıp itidal bir hale döndürmektir.<sup>41</sup> Peygamberler bile şehvet ve gazap duygusunu yok etmek için çalışmamıştır. Peygamberlerin yapmadığı bir şeyi diğer insanların yapabilmesi mümkün değildir.<sup>42</sup>

İnsan bedeninin normal çalışması sağlığına, anormal çalışması ise kusurlu oluşuna işarettir. Ahlâkın ölçülü olması ruhun/nefsin sağlıklı olmasına, itidalden ayrılması ise kusurlu oluşuna işarettir. Nefsin iyileştirilmesi için kötü ahlâka/rezalete delâlet eden şeyleri terk edip, kötü huyları temizleyip iyi ahlâka/fazilete delâlet eden şeyleri elde etmek gerekir. Bu durum bedenin tedavisinde hastalığa sebep olan mikropları yok ederek sağlığı kazanmaya ve böylece vücudu normal hâline çevirmeye benzemektedir.<sup>43</sup>

İnsan mizacında esas olan itidal derecesidir. Her çocuk sağlam bir fitratla doğar. Çocuğun nefsi parıldayan, kalbi her türlü kötü nakışlardan uzak olan bir cevher gibidir. Onun kalbi her türlü işleme müsait ve her türlü kötü ilgilere de açıktır. Bundan dolayı insan kötülükleri sonradan öğrenir. Aslında insan fitratında böyle şeyler mevcut değildir. İnsan dünyaya geldiğinde bedeni tam ve mükemmel değildir. Zamanla alınan gıdalara uygun olarak yavaş yavaş büyür ve gelişir. Aynı şekilde insanın nefsi de yarım ve gelişmeye dayalı olarak doğar. Zamanla aldığı eğitim ve öğretimle paralel olarak gelişir, olgunlaşır ve mükemmelliğe ulaşır.<sup>44</sup>

Bir insanın vücudu/bedeni sağlıklı olursa doktor, sağlığı koruyucu tedbirlere başvurur. Eğer herhangi bir hastalık olursa o zamanda hastalığı tedavi edici tedbirlere başvurur. Aynı şekilde bir insan ruhunu arındırıp eğitmişse onu koruması gerekir. Bedenin normal şekilde hareket etmesine engel olan hastalıklar zıttı ilaçlarla tedavi edilir. Örneğin, hastalık ateşi yükseltiyorsa

<sup>41</sup> Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, ss. 938-939; Gazâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 63.

<sup>42</sup> Gazâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 66.

<sup>43</sup> Gazâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 76-77.

<sup>44</sup> Gazâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 77.

soğutmayla; üşütüyor ve titretiyorsa ısıtmayla tedavi edilir. Aynı şekilde kalp hastalıkları da zıtlarıyla tedavi edilir. Örneğin, bilgisizlik ilimle, cimrilik cömertlikle, kibir tevazu ile tedavi edilir. Bedendeki hastalıkların tedavisi için kullanılan ilaçlar insanlara sıkıntı verebilir. Ancak tedavinin olumlu sonuçlanması için bu sıkıntılara katlanmak gerekir. Aynı şekilde gönül/kalp hastalıklarını da tedavi etmek için mücâhedenin zorluğuna katlanmak ve sabretmek gerekir.<sup>45</sup> Beden hastalıklarının tedavisinde ilaçların hastalık çeşidine göre belirli ölçülerde verilmesi gerekir. Yani ilaçlı tedavi vücudun ihtiyacına göre ayarlanır. Eğer bu ölçü korunmaz ve metotlu bir şekilde süreç yürütülmezse hastalık artabilir. Kötü huyları terk etmek için de takip edilmesi gereken metot programlı olmalıdır. Manevî hastalıkların tedavisinde de kişiler iyi tanınmalı ve eğitim süreci buna göre düzenlenmelidir.<sup>46</sup> Bütün bu bilgilerden sonra Gazzâlî'nin, ahlâk tanımına ve bir eylemin ahlâkî olup olmadığını değerlendirme ölçütüne yer vermek istiyoruz. Ona göre, ahlâk, (huluk/hulk) nefiste kökleşmiş bir keyfiyet olup fiiller kendisinden düşünmeye gereksinim duyulmadan ve kolaylıkla ortaya çıkar. Eğer ruhta yerleşen bu keyfiyetten akıl ve din tarafından beğenilen güzel davranışlar ortaya çıkarsa buna güzel ahlâk (hulk-i hasen); eğer bu keyfiyetten meydana gelen fiiller çirkin ise buna da kötü ahlâk (hulk-i seyyie) denir.<sup>47</sup> Tanımda da belirtildiği gibi ahlâkî eylemler herhangi bir zorlamanın sonucu ve yapmacık olmamalıdır. Herhangi bir zorlama sonucu veya gösteriş amacıyla yoksullara sadaka veren kişiye cömert ve hayırsever denilemez. Aynı şekilde herhangi bir zorlama sonucu veya gösteriş amacıyla kızgınken susan, kızgınlığını yenen kişiye yumuşak huylu denilemez. Çünkü bu tarz hareketler içten gelerek yapılmış hareketler değildir.<sup>48</sup>

## SONUÇ

Çalışmamızın sonunda Gazzâlî'nin, zâhir ve bâtın ayrımından hareketle hem insan hem de ahlâk hakkındaki görüşlerini sistemleştirmeye çalıştığını tespit ettik. Ona göre, insan ruh ve beden olmak üzere iki asıldan yaratılmıştır. Dolayısıyla insanın zâhirî ve bâtınî olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Ruhu bazen nefis bazen de akıl şeklinde isimlendiren Gazzâlî, insanın bâtınî yönü için en çok kalp kavramını kullanmaktadır. İnsanın bu dünya hayatında yaşamını sürdürmesi beden vasıtasıyla olduğundan dolayı kalbin ait olduğu bedenini koruması gerekir. Bundan dolayı kalpte Allah tarafından bazı güçler yaratılmıştır. Kalpte bulunan bu güçleri de

<sup>45</sup> Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 77-78.

<sup>46</sup> Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 78-79; Gazzâlî'nin manevî hastalıkların tedavisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, ss. 79-87).

<sup>47</sup> Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, s. 934.

<sup>48</sup> Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, s. 52.

zâhir ve bâtin şeklinde ikiye ayıran Gazzâlî, kalbin bâtinî güçlerinin şehvet, gazap, ilim ve adalet olduğunu dile getirmektedir. Kalbin zâhirî güçleri ise bedende yaratılmış olan el, ayak, göz, kulak, dil gibi organlardır. Bu organları yönlendiren kalptir.

Araştırmamızda dikkatimizi çeken bir başka nokta ise Gazzâlî'nin, "halk" ve "hulk" kavramlarının analiziyle insanın zâhirî ve bâtinî yönü arasındaki ilişki kurması oldu. Ona göre, "halk" kavramıyla insanın zâhirî, "hulk" kavramıyla da insanın bâtinî yönü kastedilmektedir. Dolayısıyla ahlâk nefsin keyfiyetinden ve insanın bâtinî sûretinden ibarettir. Bütün güzel huylar şehvet, gazap, ilim ve adalet gücünün dengeli olması durumundan ortaya çıkmaktadır. Eğer insanda bu dört unsur dengeli ve uyumlu olursa dört temel erdem yani iffet, şecaat, hikmet ve adalet ortaya çıkmaktadır. Güzel ahlâkın aslının dört erdem olduğunu vurgulayan Gazzâlî, kendisinde dört özelliğin bulunduğu insanın mutlaka güzel ahlâklı olacağını ifade etmektedir. Dört erdemde itidal halinin mükemmelliğine ulaşan sadece Hz. Peygamber'dir. Gazzâlî, ayrıca ahlâkî açıdan istenilen şeyin itidal derecesi olduğuna dair görüşlerine Kur'ân-ı Kerîm'den bazı âyetleri delil getirmektedir.

Çalışmamızda ulaştığımız en önemli sonucun, Gazzâlî'nin, ahlâkın değişmeyeceğine dair görüşlere karşı çıkması olduğunu ifade edebiliriz. Gazzâlî'ye göre, insanın zâhirî sûretinin değiştirilemeyeceğinden hareketle onun bâtinî sûretinin de değiştirilemeyeceğini iddia edenler yanılğı içerisinde dirler. İnsanın bedenini ilgilendiren hastalıkların tedavi edilmesi gibi manevî hastalıklarında da tedaviye ihtiyaç vardır. İnsandan istenilen şey şehvet ve gazap gibi güçlerin bütünüyle ortadan kaldırılması değildir. Çünkü bunlar insanın yaşamını sürdürmesi için gereklidir. Asıl olan bu güçlerin itidal derecesinin yakalanması, onların aklın ve dinin emirleri doğrultusunda kullanılmasıdır.

## KAYNAKLAR

- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara 2011.
- Aydın, Mehmet, "Ahlâk", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, 2/10-14.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Çağrıncı, Mustafa, "Fazilet", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, 12/268-271.
- İmam-ı Gazzâlî, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, çev. M. Feriât, Feriât Yayınları, İstanbul 2005.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-İmam, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005.

- İmam Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn, I-IV*, çev. Sıtkı Gülle, Huzur Yayınevi, İstanbul 1998.
- İmam Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn, I-IV*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 2002.
- İmâm-ı Gazzâlî, *İslâm Ahlâkı*, çev. Akif Nuri Karcıoğlu, Sinan Yayınları, İstanbul 1996.
- İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, Ataç Yayınları, İstanbul 2017.
- İmam-ı Gazzâlî, *Marifetullah*, çev. Vanlı Mustafa Efendi/Osman Yolcuoğlu, Ehil Yayıncılık, İstanbul 2017.
- İmam Gazzâlî, *Tevhîd ve Ledûin Risâleleri*, çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, Furkan Basın Yayın, İstanbul 1995.
- Timuçin, Afşar, *Felsefe Sözlüğü*, Bulut Yayınları, İstanbul 2004.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Ruh, Ölüm ve Ötesi -Gazâlî Üzerine Bir Araştırma-*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Yıldırım, Cemal, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yayıncılık, Ankara 2004.